

Олександр ІВАНЕНКО

СЛОВ'ЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ. ДЕМОНОЛОГІЯ. III¹

(блр. *Вазила*, *Кумельган*)

У статті розглянуто походження білоруських міфонімів *Вазила* та *Кумельган*. Зокрема, заперечено їх фантомний статус, знайдено лексичні основи для обох назв, реконструйовано праслов'янські лексеми **котьlga*, **котьlgati*, **котьlgan*.

Ключові слова: міфонім, апелятив, етимологічна процедура.

Робота зі скарбами духовної культури неодмінно приводить дослідника до народних джерел (уміщених головню в різного роду етнографічних працях). Однією з таких стала розвідка відомого етнографа XIX ст. П.С. Єфименка, присвячена культу Ярила у слов'ян. У цій роботі нашу увагу привернули назви двох духів, що розглядалися дослідником у зв'язку з культом сонця. Крім *Вазили* та *Кумельгана*, до таких віднесено й укр. *Кострубонька* та рос. *Костромю* [6: 10, 34, 35]. Справді, *Кострома* та *Кострубонько* використовуються в обрядах проводів весни і зустрічі літа, похорон *Кострубонька*, *Костроми* тощо пов'язаний із замовлянням насіння й покликаний забезпечити врожай, а втоплення їх опудал – із заклинанням про дощ: «...іноді це мотив основний та споконвічний, іноді ж – нашарований пізніше» [8: 399]. Якщо певним чином цих двох можна співвідносити з культом сонця, то віднесення до цього культу блр. *Вазили* та його антипода *Кумельгана* – явного представника ворожих людині потойбічних сил, – нам не видається обґрунтованим.

Білоруські факти П.С. Єфименко брав із відомої праці П.М. Шпилевського (знаного більше як П. Древлянський)², творча спадщина якого дістала щонайменше доволі обережну, щонайбільше – гостро критичну оцінку пізніших дослідників. Досить лише сказати, що у своїй праці «Восточнославянская этнография» Д.К. Зеленін не включив до списку міфічних істот ані

¹ Продовження. початок див.: *Иваненко А.В.* Славянские древности. Демонология. I (потвора, поторбча, потёрчá, потрять) // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы междунар. науч. конф. (Екатеринбург, 8-12 сентября 2009 г.) – Екатеринбург, 2009. – С. 97-98; *Иваненко О.В.* Слов'янські старожитності. Демонологія II (укр. *мавка*) // Київська старовина. – 2010 (у друку).

² *Древлянский П.* Белорусские народные предания // Прибавления к Журналу Министерства народного просвещения. Отделение литературное. СПб., 1846. – Кн. 1. – С. 3-25; Кн. 4. – С. 85-125.

Вазилу, ані *Кумельгана*. Незважаючи на об'єктивну критику О.Є. Левкієвської, *Вазила* та *Кумельган*, які потрапили до списку духів-фантомів (за внесення цієї пари до енциклопедії «Славянские древности» було піддано критиці О.В. Гуру), нині фігурують у деяких сучасних білоруських виданнях поряд із іншими міфожителями [2: 13]. Непрості долі саме цих двох напівбезпритульних, остаточно не прописаних у слов'янському міфопросторі жителів, ми розглянемо у пропонованій статті.

Аби уникнути можливих звинувачень в упередженості, в спробі реанімувати духів, які ніколи й не існували, одразу зазначимо, що ми не ставимо за мету будь-що довести існування пари *Вазила* – *Кумельган*. Ми лише намагаємося збагнути причини появи цих персонажів – навіть якщо це лише (талановито!) штучно створені фантоми, про що зауважила О.Є. Левкієвська: «Древлянський не відмовив собі у задоволенні «сконструювати» й назви для деяких із них (міфологічних образів. – *О.Л.*) за асоціацією з реальними словами (пор.: Ваструха і острый, Вазила і возить...)»³, зазначаючи, що лексичні джерела для низки персонажів поки не знайдено, а для деяких із них, у т. ч. і для *Вазила* та *Кумельгана*, знайти, мабуть, ніколи не вдасться [10]. Відтак детальнішого аналізу цих слів у своїй статті О.Є. Левкієвська не подає. Подібно аналіз цих слів відсутній і в роботі А.Л. Топоркова [15]. Натомість лексична основа, – і це, як свідчить подальша етимологічна процедура, аж ніяк не *возить*, – чітко простежується передусім в білоруських та російських діалектних матеріалах. У пропонованій розвідці ми також подаємо доволі розгорнуті описи обох божеств, проте лише такою мірою, як цього потребує етимологічний аналіз.

Приступаючи до розгляду опозиційної пари **Вазило** – **Кумельган** одразу зазначимо, що засвідчена в праці П.С. Єфименка форма *Вазила*, очевидно, або неточно передане (на російський манер) білоруське діалектне слово *вадзіла*, або, навпаки, – його варіант, у якому типове для сучасної білоруської мови звукосполучення *-дз-* не зафіксоване.

За повір'ями, коні мають свого покровителя – *Вазилу*, що піклується про їх розмноження та охорону від хвороб, живе у кінських хлівах та присутніє на ночівлях у полі. На місці ночівлі пастухи вкочують величезну палю й насаджують на неї кінський череп, що має символізувати *Вазилу*, вірячи, що він убереже коней від нападів вовків та ворожого їм божества *Кумельгана*. У разі такого нападу коні, ніби інстинктивно, збігаються на місце, де

³ Пор., наприклад, сучасне білоруське прізвище *Вазіла* [<http://www.marakou.by/by/davedniki/represavanyya-litaratary/tom-i>].

поставлено ідола і там рятуються, бо ані звір, ані «злостивий бог» не сміють туди поткнутися [5: 4, 85-86]. Характерна ремарка П. Древлянського щодо статусу божества та походження самої його назви: «Білорусці особливо шанують *Ваз²лу* (ось чому він, можливо, й зветься – *Ваз²ла*) за те, що він, начеб уночі, привозить на собі якусь особливу траву й домішує її до корму кінського, від якого коні кріпнуть й стають сильними й рослими». У білорусів *Ваз²ла* ще зветься Канькачем, Хлівником, Табунником та Вісусником. Про *Вазилу*, якщо вірити П. Древлянському, складено й приказку: *спабрався як Ваз²ла з Кумельганом* – зчепився, як *Ваз²ла з Кумельганом*: «... *Ваз²ла*, знайшовши Кумельгана у хліві, нещадно його мучить, і ... чути буває жахливий стук і тупіт від бійки *Вазили з Кумельганом*» [5: 86-87].

У контексті аналізу назви *Ваз²ла* слід відзначити, що певні аналогії можна знайти на балканському просторі. Так, дещо схожі до описаних мотиви та конструкцію оберега спостерігаємо у болгар: насаджений на кіл огорожі кінський череп, обернений передом до вулиці, оберігає людей від лихого зустрічі та злих духів [14: 405].

Звичай та сама назва доброго божества (вкупі з відомостями П. Древлянського) підказують мотиваційну основу теоніма, пов'язаного з відповідною лексикою, пор., наприклад, блр. *вадзіла* 'повідок у коня', 'пристрій для гнуття полозів', а також укр. *вод²ло* 'довга жердина, ворочаючи якою, згинають колісний обід' [17: 2, 16-17], *вод²ло* 'повід', 'вузда' [7: I, 114], рос. діал. *вод²ла* 'той, хто водить у грі', *вод²ло* 'голобля сохи', 'важіль у кінській тязі' [4: I, 86-87], *вод²ла* (застар.) 'частина кінського приводу молотарки, куди запрягають коней', *вод²ло* 'шест, використовуваний у підлідній ловлі для протягування сіті під кригою', 'товста жердина, прикріплена до привідного колеса молотарки для тяги кіньми' [12: I, 161] < псл. *vodi(d)lo*.

Під тиском передусім білоруського матеріалу схиляємося до думки, що фантазії П. Древлянського може належати хіба що змалювання певних зовнішніх рис об'єктів нашого дослідження (хоч і вони можуть бути продуктом наївного [resр.народного] образного мислення). Натомість апелювати на лексика дозволяє зробити певні висновки. Так, припускаємо, що *Вазила* як назва духа – доволі пізнє утворення, яке виникло не раніше від середньовічної доби. Первісно це, очевидно, був звичайний оберіг – встромлена у землю жердина (*вадзіла* = *водило*) з кінським черепом на ній, – що мав оберігати від небажаної зустрічі зі злими духами, можливо, не так саму худобу, скільки її пастуха. Пізніше такий оберіг – звичайнісінький ідол – під впливом забобонів поступово набув «практичного» господарського застосування, а згодом, прибравши

риси живої істоти, міг перетворитися на міфічну особу.

Може бути й інше пояснення теоніма, згідно з якою *Вазила* мав позначати особу, що в о д и т ь (у т. ч. й у буквальному розумінні) коней та відповідає за приплід, пор. блр. діал. *вадзіць* 'водити'; *вадзіць* 'давати приплід, народжувати' [3: 102; 10 а: I, 266] тощо, що відбиває традиційну слов'янську кореляцію 'приводити' = 'народжувати'.

Гене́за та функції іншого білоруського «фантома» – **Кумельгана** – зовні прозорі. П.М. Шпилевський самого *Кумельгана* описує так: «Кумельга́н, злий дух у подібі людській та кінській. Білорусці уявляють його з людським тулубом, укритим кінським ворсом, й такими само руками й ногами; з кінською головою й такими само копитами на руках та ногах і вірять у те, що він ходить інший раз як кінь, на карачках, а інший раз, людині наслідуючи, на задніх ногах. Кумельган перебуває у ворожих стосунках із *Ваз'лою*», а призначення його – «мучити, псувати, ранити коней, домішувати їм до корму якусь труїсту рослину і т. ін. ... Ще ... Кумельган слабкий, бо інакше міг би передупити усіх коней ...» [5: 4, 99]. Далі змальовано особливості поведінки, що могли, як гадаємо, відбитися в етимології назви духа: «Кумельган багато виграє верткою своєю спритністю: забравшись до хліву (звична річ, за відсутності *Вазили*) уночі, він зазвичай по черзі застрибує на кожного з коней, яких відокремлено одне від одного перетинками, й усіляко тисне, жме й корчить у три погібелі, аж доки, нарешті, не знесилиться кінь і не впаде за мертво ...». Коли ж випадає пасти коней вночі у полі, *Кумельган*, користаючи з відсутності *Вазили* та недбалства пастухів, уводить із табуна коней по одному до лісу й мучить їх там так само, як і в хлівах. Лошат він не мучить, проте також уводить їх від кобил, лишаючи на поживу хижим звірям. У приказках (якщо вірити П. Древланському) також проступає зла вдача *Кумельгана*: *Кумельган унадзівся* – Кумельган став пробиратися до хліву, почався кінський мор; *сабака служиць, як Кумельган* – собака

стоїть на задніх лапах, як Кумельган; *а штоб на тобѣ Кумельга́н*

ѣздзив, а не добрые людзи – лайка білоруських погоничів, коли

кінь погано везе [5: 4, 99-101].

Походження міфони́ма *Кумельган* П. Древлянський визначає в дусі своєї епохи і, водночас, в дусі народної етимології: «слово *Кумельган* походить від *ку́мель* або *ка́мель* – нижня частина тулубу тварин, задні ноги, лапи, або від *кумельга́ниць*, ставати на задні лапи» [5: 4, 100-101]. Наведена білоруським етнографом лексика певним чином корелює з сучасним східно- та південнослов'янським мовним фактажем.

Проте з погляду сучасності, у ролі твірної основи міфони́ма краще виглядає (відсутній в чистому вигляді у доступних нам джерелах) апелятив **куме(і)льган* – як похідне з суфіксом *-ан* від *кумельга* або від *кумельгати*. Наведене ж П.М. Шпилевським дієслово *кумельганиць* своїм походженням має завдячувати іменнику **кумельган*, але не навпаки.

Виокремити в білоруській мові апелятив **куме(і)льган* дозволяють блр. *кумільга́ном* ‘хутко’, ‘невеликими стрибками’, *кумільго́м* ‘хутко’, що пояснюються як контамінація слів *кулём* та *мільгаць* [17: 5, 158]. Проте запропонована у цитованому словнику етимологія – неточна, оскільки не враховує всього східнослов'янського діалектного матеріалу.

Для **куме(і)льгана* можна допускати такі приблизні значення: **‘той, хто робить худобі кумельгу’* або щось на зразок **‘грудка, узагалі щось кругле або те, що (швидко) котиться’*, **‘хтось (щось) швидкий, прудкий’*, **‘той, хто ганяє коней’*. У структурному та семантичному планах слово **куме(і)льган* співвідносне з лексикою, яка також відбиває щонайменше два значення.

Перше – ‘грудка; щось кругле’ – виводимо на підставі рос. діал. (верхньолен.) *кумельга* ‘грудочка, катишок’, ‘клубок’ [13: 16, 82], (забайкал.) *кумельга* ‘клубок ниток і т. ін.’, ‘грудка, грудочка’ [16: 175]. Сюди ж можна додати споріднені рос. діал. *ко́мель* ‘бугорок на місці рогів, пантів на лобі тварини’, *ко́мель* ‘корінь дерева чи рослини’, ‘місце, де дерево обрублене’, ‘потовщена частина гілки, сучка’, *ко́мель* ‘грудка’ [13: 14, 230-231].

Друге значення – ‘швидкий і под.’ – пов’язуємо з прислівниковими утвореннями: блр. діал. *кумільгою* ‘хутко, як слово сказати’, *кумільгэм* ‘хутко’ [3: 238], рос. діал. (смол., томськ.) *кумельгой*, *кумельгою* ‘сторчголов, шкереберть’, *кумельгой* (ленінгр.) ‘дуже швидко, стрімко’, (яросл., олон., якут.) ‘безпорядно, сяк-так’, *кумельга*, *кумольга*: *С кумельги, с кумольги упасть* ‘стрімголов упасти’ [13: 16, 82].

Реконструювати точну семантику апелятива **куме(і)льган* на основі наявного в нас доволі обмеженого матеріалу достеменно неможливо. Припускаємо лише, що значення цього апелятива могло бути, крім уже визначених вище, **‘той, хто стрибає’* (?). І якщо блр. *кумільго́м*, укр. діал. (західнополіськ.) *кумільгом*

‘жужмом’ [9: 148] слід пов’язувати з *кумільгою*, то блр. *кумільганом* можна пов’язувати з *кумільган* і через нього не лише з білоруським матеріалом, але й з укр. діал. (західнополіськ.) *кумельга́*, *кумель*, *кумиль* ‘вихор’, ‘клубок’ = нім. ‘Wilberwind’; ‘Knauel’ (визначені Є. Желеховським як французькі), а також і з показовим у семантичному плані висловом *кумельюм крутити ся* [7: I, 388]. Для правильної інтерпретації міфоніма *Кумельган* важлива семантика саме укр. діал. *кумельга́*, що маніфестує серед інших і значення ‘к р у т и т и, г н у т и’, прояснюючи мотивацію оніма *Кумельган* у зв’язку із властивим злому духові способом мордування худоби: ‘той, хто гне, корчить (худобу)’. Саме це значення, з-поміж усіх наведених вище, виглядає як найточніша характеристика персонажа.

Походження ж укр. *кумель*, блр. *кумельга* і под. (де *у < о* в позиції після задньоязикового) пов’язуємо з відновлюваним нами псл. **komylga < *ko-myłgati*. Семантичний аналіз поданого нижче матеріалу дозволяє пояснити смислову розмаїтість східнослов’янської лексики: із псл. **myłgati* співвідносні чеськ. діал. *ml’gat* ‘смоктати; мати бажання, апетит до тієї їжі, яку їсть інший’, слвц. *mlgat’* ‘смоктати’, діал. *mogát* ‘чмокати, посмоктувати’, що розглядаються як результат експресивної веларизації псл. **myłzti* [18: 21, 106]. Реконструкція псл. **komylga* імовірна також завдяки відновлюваному М. Белетич (щоправда, зі знаком питання) псл. **komyłza* [1: 27], похідному від основи **komyłg-*.

Південнослов’янські, власне, сербсько-хорватські, континуанти псл. **myłzti* засвідчують іншу, неоднозначну, семантику: пор. схв. *m□sti* ‘доїти’, перен. ‘грабувати, оббирати’, ‘(про дощ) сильно лити, бризкати’, *m sti* ‘доїти’, перен. ‘безсовісно використовувати, експлуатувати; виманювати, відбирати; черпати силу’, ‘смоктати, висмоктувати сік, смоктати солодке; випивати єдиним духом, без зупинки; швидко рухатися, котитися, нестися’, д.-рус. *мълзу*, *мълсти* ‘пахтати масло’ [18: 21, 110].

З огляду на семантичний бік наведених утворень, у нас є всі підстави припускати, що східнослов’янський матеріал відбиває, можливо, первісну семантику псл. **myłgati*, **myłzti* – ‘швидко, різко, п о р и в ч а с т о рухатись’. Пізніше її заступило значення ‘смоктати’, засвідчуючи одну з конкретних, контекстуально зумовлених, реалізацій семи ‘швидкий, поривчастий рух’. Показово, що в цьому випадку ми маємо справу зі спільною для східних та південних слов’ян ізоглосією. Примітно, що у східнослов’янських утвореннях простежується поєднання семантик двох близьких за звучанням слів – *комель* та *кумельга*: у словах на

зразок укр. *кумель*, *кумельга́*, рос. *кумельга*, блр. *кумільга* і под. відбилося значення 'грудка' (притаманне більше для *комель*), злившись з первісним значенням 'те, що когиться, те, що швидко рухається' ~ псл. **mylgati*, **mylzi*⁴

Усе вищесказане підштовхує нас до такого пояснення *Кумельгана*. Найімовірніше, *Кумельган*, як це часто трапляється у царині народних вірувань, – образ синтетичний і сполучає в собі семантику усіх більш-менш подібних за звучанням слів, стаючи в такий спосіб продуктом народної етимології. Кінська подоба божества, його образний зв'язок із конем (у народній свідомості чи у міфотворчій фантазії П. Древянського?) могли виникнути внаслідок співвіднесення оніма *Кумельган* із утвореннями на зразок рос. діал. *кóмель* = *комонь* 'коняка, кінь' [11: 5, 72].

То хто ж такі білоруські *Вазило* та *Кумільган* і чи справді існували ці духи? Відповідь на ці запитання складається з трьох пунктів.

1. Лексичні основи для обох персонажів, засвідчених у праці П. Древянського, попри сумніви О.Є. Левкієвської (яка недооцінила потенціал слов'янського матеріалу), беззаперечно, існують.

2. Твірні основи блр. *вазила* та **кумельган* сягають, зрештою, праслов'янських основ *vodi(d)lo* та **komьga*, **komьgati* і, можливо, **komьgan* (?).

3. Обидва божества, найімовірніше, – пізні продукти народної фантазії й не належать до праслов'янської доби. Проте навіть у випадку, якщо *Кумельган* – витвір творчої уяви П.М. Шпилевського, назва ця однаково доносить нам апелятив **куме(і)льган* (сперечатися можна хіба що про його семантику), який на той час реально існував.

Підсумовуючи зазначимо, що, з огляду на результати етимологічного аналізу, фантомність *Вазила* та *Кумельгана* слід щонайменше поставити під сумнів, розглядаючи їх не як давні, ще праслов'янські, а як досить пізні утворення, що набули свого сучасного вигляду багато в чому завдяки народній фантазії. Втім, загальні міфотворчі тенденції в них усе ж таки відбито.

⁴ Інша етимологічна можливість – розглядати *кумельга* і под. як результат складання *ko* + **mylcati* із пізнішим експресивним одзвінченням *k* > *z* уже на білоруському мовному ґрунті. Саме як результат одзвінчення розглядають блр. *мільгаць*, *мельгаць*, *мількаць*, *мільгацець* 'показуватися на короткий час і зникати', 'хутко пронестися один за одним', 'світити, коротко зблискувати' [17: 7, 40].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бјелетић М. Исковрнути глаголи: типови експрессивних превербалних формпнта (на српском и хрватском језичком материјалу). – Београд, 2006.
2. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Менск.: Беларусь, 2004.
3. Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік ўсходняй Магілёўшчыны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970.
4. Войтенко А.Ф. Словарь говоров Подмосковья. – М., 1996. – Вып. 1.
5. Древлянский П. Белорусские народные предания // Прибавления к Журналу Министерства народного просвещения. Отделение литературное. СПб.: В типографии Императорской Академии Наук, 1846. – Кн. 4. – С. 85-125.
6. Ефименко П.С. О Яриле, языческом божестве русских славян. Окремий відбиток. Було надруковано за матеріалами: Записки Имп. Рус. Геогр. Общества по Отделению Этнографии. – 1868. – Т. II.
7. Малоруско-німецькій словар. Уложив Євгеній Желеховский. Львів, 1886. – Т. I.
8. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991.
9. Корзюнок М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика: Зб. наук. праць. – К., 1987. – С. 62-267.
10. Левкиевская Е.Е. Механизмы создания мифологических фантомов в «Белорусских народных преданиях» П. Древлянского // Рукописи, которых не было. – Москва: Ладомир, 2002 // <http://new.bestiary.us/books/mehanizmy-sozdaniya-mifologicheskikh-fantomov>.
- 10 а. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча / Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – Т. 1.
11. Словарь орловских говоров. Учеб. пособие по русск. диалектологии / Науч. ред. Т.В. Бахвалова. – Орел, 1992. – Вып. 5.
12. Словарь русских говоров Сибири: В 4 т. / Под ред. А.И. Федорова. – Новосибирск, 1999. – Т. 1.
13. Словарь русских народных говоров / Под ред. В.П. Филина и Ф.П. Сорокалетова – Л.: Наука, 1965-2007. – Вып. 1-41.
14. Старева Л. Български магии и гадания. – София: Труд, 2007.
15. Топорков А.Л. Из истории литературной мифологии XIX века («Белорусские народные предания» П. Древлянского) // Рукописи, которых не было. – Москва:

Ладомир, 2002 // <http://new.bestiary.us/books/mehanizmy-sozdaniija-mifologicheskikh-fantomov>.

16. Элиасов Л.Е. Словарь русских говоров Забайкалья. – М.: Наука, 1980.

17. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / Пад. рэд. В.Ў. Мартынава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – Т. 2; 1989. – Т. 5; 1991. – Т. 7.

18. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1994. – Вып. 21.

Олександр Иваненко
Славянские древности. Демонология. III (блр. Вазила,
Кумельган)

*В статье рассматривается происхождение белорусских мифонимов Вазила и Кумельган. В частности, опровергается их фантомный статус, выявляется лексическая основа для обоих названий, реконструируются праславянские лексемы *komylga, *komylgati, *komylgan.*

Ключевые слова: мифоним, апеллятив, этимологическая процедура.

Ivanenko Oleksandr
The Slavonic antiquities. Demonology. III (Blr. Vazila,
Kumelgan)

Abstract. *The article deals with the origin of Byelorussian mythological names Vazila and Kumelgan. There its phantom status disproved and its lexical stems revealed. As well Proto-Slavonic forms *komylga, *komylgati, *komylgan were reconstructed.*

Key words: *mythological names, appellative, etymological procedure.*